

У ваенным Беластоку

Выгнанне з бацькаўшчыны

У халодны дажджлівы дзень, у палове кастрычніка 1942 года з заблудаўскага кірунку ў Беласток пад'язджала калона сялянскіх вазоў, загрузаных абмоклымі клункамі, на якіх сядзелі малыя дзеці, старыя бабулі ды тыя з малодшых, хто не меў ужо сілы ісці за возам. Былі гэты жыхары вёсак Пружанскага павета, якіх немцы некалькі дзён таму выгналі з хат, забіраючы ім увесь дабытак. Не мелі яны права ад'язджаць на сваіх вазах і сваімі коньмі. Акружалі вёскі на досвітку, грукаталі ў дзверы, сялянам загадвалі за дзве гадзіны сабрацца, вынесці на вуліцу перад хату тое, што хочуць забраць з сабою і чакаць падвод, якія за імі прыедуць.

Першыя вывазкі і спаленні вёсак пачаліся ўжо ў 1941 годзе. Ніводная вёска тады не была пэўная ці перазіме на месцы.

Людзі быццам мурашкі ўвіхаліся, выстаўляючы перад хаты свой скромны дабытак. Мужчыны выносілі ў мяшках пакрысе збожжа, крупу, сала, а жанчыны — пасцель, ежу, крыху пасуды. Забіралі з сабою таксама іконы з покуці і грамнічныя свечы. Было тады многа плачу, прычытвання, малення і праклёну ў адрас акаянных прыгнятальнікаў. Некаторыя вёскі вывозілі поўнасю, а з іншых — толькі выбраныя сем'і. Калі вывозілі ўсіх, тыя вёскі тут жа падпальвалі. Няраз абоз вазоў не паспеў ад'ехаць настолькі, каб не бачыць страшэннага здзеку над іхнім дабром. Проста на вачах гаспадароў немцы выпускалі жывёлу, падпальвалі хаты і гаспадарчыя будынкі. Што дзеялася ў душах тых няшчасных, спалоханых людзей, цяжка ўявіць таму, хто такога не перажываў.

Першы раз вывозілі нас з Белавежы 5 жніўня 1941 года, пасля арышту нашага бацькі Івана Казака ў дзень святога Ільі — 2 жніўня. Вывозілі тады сем'і ўсіх арыштаваных у Белавежы і акаліцы ў ліпені і тых з 2 жніўня. У абозе было таксама некалькі яўрэйскіх сем'яў. Іх аставілі ў Пружанах, а апошніх завезлі ў Аранчыцы — вялікую вёску, 12 км за Пружанамі і там нас рассялілі па хатах, дакватароўвалі да мясцовых сем'яў. Вёска знаходзіцца на чыгуначным шляху Брэст — Баранавічы. Немцы прыдумалі там нейкую граніцу. І вось вёска была ўжо быццам за граніцаю, на Украіне. А маміны браты і наша бабуля — у Рэйху.

У Аранчыцах прабывлі мы жнівень і дзесьці да палавіны верасня. Хадзілі мы з мамай да людзей рваць лён, крыху працавалі пры коннай малатарні. Аднак не было нікай пэўнасці, што тут зможам перазімаваць. Тады мама пагаварыла з солтысам. Раілася, як перабрацца да сваякоў за тую граніцу. Той параіў: „Трэба кошык як, вэнджаны кумпяк, сала, дамо тое майму знаёмаму немцу і ён не будзе бачыць, як будзеце пераходзіць граніцу”.

Мама пакінула нас пад апекай знаёмай бяздзетнай жанчыны, якую таксама сюды вывезлі, а сама пры дапамозе солтыса перайшла граніцу. За два дні адолела пешшу больш за 40 км да свае роднае вёскі Прыкалесь, распаложанай бліжэй Белавежскай пушчы. Забраўшы ўсенька што трэба, прыехалі за намі дзядзькі Мікалай і Васіль. Затрымаліся яны па другі бок чыгункі, а мама вядомай ёй сцежкай перайшла „зьялёную граніцу”. Мамы не было тады з намі пяць дзён. Мы, усе дзеці, вельмі хваляваліся.

Калі даведаліся мы, што за намі прыехалі дзядзькі, вельмі ўцешыліся. Да граніцы адвозіў нас гаспадар, у якога мы жылі і солтыс. Гаспадару мама заплаціла бацькавым пінжаком. Не памятаю ці мела чым аддзячыцца солтысу, які перайшоў на другі бок чыгункі, забраў ад дзядзькоў тое, што трэба і падышоў пад будынак станцыі. Мы ведалі, што калі да яго падыдзе немец, які прахаджваўся ўздоўж тае граніцы-чыгункі і ўвойдуць разам у будынак, то нам трэба перакінуць свой багаж, перайсці самім і чым хутчэй ад'ехаць. І вось гэтак адбыўся той нелегальны пераход граніцы.

У Прыкалесі жылі мы нядоўга. Ужо ў пачатку лістапада 1941 года пачаўся здзек над вёскамі, распаложанымі бліжэй Белавежскай пушчы. Солтыс Прыкалесі некалькі дзён раней даведаўся, што немцы хочучь вывезці вёску. Мужчыны раіліся ці не разабраць хат, хаця тых лепшых, і схаваць у хваіне. Некаторыя так і зрабілі. У малодшага ма-

мінага брата быў узведзены зруб новай хаты. Дзядзькі ўспелі разабраць яго, завезці ў лес і схаваць.

Чарговая вывазка

Другая вывазка скончылася нам пад Беластокам. Дзядзькоў пасялілі ў пакінутых яўрэйскіх хатах у Міхалове. Тады мясцовыя жыхары называлі мястэчка Нізбодкай. Нашу і мацінай сястры сем'і завезлі ў вёску Баршчэва. Маму і нас, чацвёрта дзяцей, пасялілі ў адной хаце, дзе было ўжо чацвярых дамачадцаў, а дзядзьку Ёзя, цётку Ганну і іх двое дзяцей — у другой.

Пасля тыдня знаходжання ў цеснаце збунтаваўся наш гаспадар. Стаў праклінаць ды выказваць жаданне, каб бежанцы жылі па чарзе ў кожнай хаце. Справа дайшла да солтыса. Тады той разумны і добры чалавек адчыніў нам апусцелы школьны будынак, дзе апрача класнай залы была двухпакаёвая кватэра для настаўніка. І нашы дзве сям'і тут жа перасяліліся.

Солтыс дазволіў браць назапашаныя ў складзіку торф і дровы. Але ў школе мы мерзлі. Стаялі тады моцныя маразы, а неабагрэтая, высокая хата не ўтрымоўвала таго ніклага цяпла, якое ішло ад печы. Дзядзька, мамін швагер, хадзіў да людзей малаціць. Мы, жанчыны, пралі воўну ды на прасніцах — каноплі на мяшкі. І якое так жылі, задаволеныя, што не сядзімо з чужымі на кучы.

Аднак былі мы быццам тэя мурашкі, што паўцякалі з растаптанага мурашніка. Ніяк не маглі мы ўседзець на месцы. Адноўчы, ужо пасля Новага года, сышліся ў нашай кватэры мамыны браты і разам са сваім шваграм планавалі вярнуцца да вясны ў „свой бок”. Як гэта яны наладзілі — не ведаю. Ажно ў канцы лютага 1942 года пад школу ў Баршчэве пад'ехала адвячоркам двое саней з драбінкамі, вылажанымі плеченымі з хворасту кельнямі. Коней нанач паставілі ў суседзяў, а мой дваюрадны брат Жорык і дзядзя Ёзя, якія прыехалі за намі, пераначавалі ў нас. Прывезлі яны з сабою бохан свежага хлеба і кусок сала. Жанчыны наскварылі скварак, а яны дасталі „пяршак”. Казалі, што немцы заглядаюць у вёскі рэдка, бо думаюць, што там зімуюць партызаны. А людзі гоняць самагонку, робяць склепы ў стадолах і свірнях, хаваюць у іх кормнікаў.

Раніцай выехалі мы з Баршчэва ў далёкую дарогу, падзякаваўшы солтысу і суседзям за ўсенька, што для нас добрага зрабілі. Ехалі мы праз Юшкаў Груд, Ляўкова і да вечара дабраліся ў Нараўку. Там папрасіліся на начлег. Знайшліся добрыя людзі, прынялі нас, абагрэлі, пакармілі. На другі дзень збіраліся ў дарогу цераз пушчу, у Белавежу.

Ледзь мы тую дарогу пераадолелі. Ехалі прасекай, працацэнтай, засыпанай снегам. Коні па жываты западаліся ў снег. Пару разоў трэба было выцягваць шуфель і адкідаць снег з-пад саней.

Неяк дабраліся ў Белавежу. Заехалі ў свае Падаляны — вёску за рэчкай Нараўкай, якая адзяляла яе ад галоўнай тадышняй вуліцы Стачок (сёння — вуліца ген. Аляксандра Вашкевіча). Даведаліся мы, што нядаўна памёр старэйшы брат нашага бацькі — Нікан. Памёр ён хіба ад гора, паколькі разам з нашым бацькам арыштавалі ягоную дачку, 21-гадовую Ліду Вашкевіч. Пакінула яна трохтыднёвае дзіцё, хлопчыка, якога цяпер гадавалі ейныя маці і дарослая ўжо сястра. Нам нельга было аставацца ў Белавежы. Раніцай сабраліся ехаць у Роўбіцк — да нашай цёткі Аксені, бацькавай сястры. Цётка Ганна са сваёй сям’ёй былі прыняты сваяком яе мужа. Ужо вясною з’ехалі туды і маціны браты з нашай бабуляй Аляксандрай. У той вялікай, гасціннай вёсцы прытулілася шмат вывезеных раней людзей. Пажыць там немцы дазволілі нам усяго адно лета.

Падышла восень і здзек над людзьмі пачаўся нанова. Ужо ў кастрычніку, пасля капання бульбы, сталі пагаворваць аб вывазцы. Абышлося меншым злом. На гэты раз вывозілі толькі тых, хто ўжо раней быў вывезены і вярнуўся нелегальна. Вялікае гасціннае сяло Роўбіцк ацалела.

Падводы з розных вёсак, якія высяляліся поўнасьцю і падводы такіх рэцыдывістаў як мы, з’язджаліся на Пружанскую шашу і становіліся ў напрамку Белавежы. Песімісты страшылі сябе і іншых, што немцы завязуць нас у пушчу і расстраляюць. Аптымісты пацяшалі, кажучы, што калі дазволілі забраць з сабою столькі грузу, значыць, завязуць нас у Белавежу, пагруззяць у вагоны і адправяць на цяжкую працу ў Германію. Увечары абоз даплёўся да Белавежы. Начавалі мы ў вызначаных немцамі хагах. Мы трапілі да лесніка Валкавыцкага (Сцяпана?). Жонка яго, Нюрка, вельмі сімпатычная жанчына, выводзілася з Падалян. Сардэчна занялася намі. Раніцай наступнага дня павезлі нас у напрамку Нарвы. Сцэнарыі прыдуманых людзьмі не збыліся. Зноў з’явілася няўпэўненасць: што будзе, куды нас вязуць? Нашы вазы знаходзіліся пасярэдзіне калоны. Пад’язджаючы да Заблудава, абоз затрымаўся. Праехала некалькі машын. Нашы канваіры ехалі на вазах спераду і ззаду. Нехта спераду пабачыў, што даехалі мы ў Заблудаў. Мясцічка ляжала ў руінах.

Не памятаю, ці ўбачыла я нейкі ўцалелы будынак. У памяці асталіся толькі коміны над руінамі.

Узнікла новае меркаванне: вязуць нас у Беласток. Горад таксама разбураны, трэба рабочых. Большасць з нас, асабліва жанчыны і дзеці, былі ўжо так змучаныя, галодныя і намерзлыя, што абыякава адносіліся да тых мужчынскіх меркаванняў. Хацелася хутчэй апынуцца пад дахам, сесці ці легчы.

Памятаю, як уехалі ў Беласток. Я разглядалася, цікавая выгляду горада. Ехалі мы цераз Дайліды. Бачу, хагы такія як у нас, драўляныя, невялікія. Гародчыкі перад хатамі. Людзей на вуліцы мала. „Вось і горад!” — падумала я, крыху расчараваная.

Пераходны лагер у Беластоку

Поцемку праязджалі мы цераз Беласток. Чым далей заглыбляліся ў ягонныя вуліцы, тым больш паказваліся яны гарадскімі. Вось наша бабуля, выглядаючы з-пад намоклага радна, заўважыла прыгожую царкву: „Гляньце, дзеткі, тут ёсць царква. Якая вялікая, большая чым наша ў Сухаполі — тут жывуць праваслаўныя людзі. Дай Бог, каб нас у гэтым горадзе пакінулі”, — узмалілася. Аглянулі царкву, ажно хутка ўбачылі аграмадны белы касцёл, пабудаваны на высокай гары (так нам тады здалася). „Ой, які гэта горад”, — здзіўляліся нашы людзі.

Далей быў мост над чыгуначнымі рэйкамі. Яшчэ каля гадзіны павольнага руху і першыя вазы гэтай жудаснай калоны пад’ехалі пад абвядзеныя калючым дротам баракі. Хлапчукі і некаторыя мужчыны пайшлі ўперад даведацца, што тут такое знаходзіцца. Прыслалі вестку: — Тут лагер. „Durchgangslager”, — хтось ужо прачыгаў і паясніў: — пераходны, значыць, на гэтым не закончыцца наша прымусовая вандроўка.

Лагер змяшчаўся пры Жулткоўскай шашы. Пачалося разгружанне фурманак, праверка дакументаў, накіраванне да паасобных баракаў. Добра, што мы былі бліжэй чала калоны, то каля 10-й гадзіны вечара дасталі ўжо каардынаты свайго барака. Дзядзькі памагалі нам разгрузіцца і перанесці багажы ў барак. Валачылі мы ўсё: вопратку, пасцель пакавання ў мяшкі, крыху харчоў, у якія запасла нас цётка Аксеня, вядро, пару каструль і іншыя хатнія прылады.

На наша шчасце ў бараку было цёпла. Здавалася нам, што будзе тут свабодна. Барак быў кругом абсталяваны трох’яруснымі нарамі. Дзядзькі і мы занялі сабе месца нізка. Мама раскінула пасцель, каб пакласці дзяцей спаць. Мы ўцешыліся, што ўсе свае апынуліся ў адным бараку.

Амаль да світання ўпіхвалі сюды людзей. Зрабілася цесна, трэба было паціснуцца і нам. Пачаліся сваркі, хто колькі месца займае. Па-

сярэдзіне барака стаяла жалезная печка — „каза”. Усю ноч людзі чымсьці там палілі, варылі кіпяток, крышылі хлеб у міскі, залівалі і падсілкоўваліся. Раніцай далі ў наш барак кацёл чорнай кавы і па порцыі хлеба, а на абед — кацёл супу з бручкі і зноў па кусочку хлеба.

У лагеры прабылі мы хіба тыдзень. Найгоршым здзекам была г.зв. лекарская праверка. Пачалася яна ўжо з наступнага дня. Спярша ўсе мусілі адбыць „лазню”. Барак з лазняй меў два ўваходы. У адзін уваходзілі жанчыны з дзецьмі, у тым і хлопчыкі да 14 года, у другі — мужчыны. У маленькай каморцы проста на падлогу трэба было пакласці вопратку і голаму ўвайсці ў лазню. Ніхто нам не сказаў узяць ручнікоў, не было і мыла. Аднак той цёплы душ усім спадабаўся. Але ўжо праз 15-20 хвілін выключылі ваду і ўвайшоў немец са сваім: „Weck!” Пакуль мы знайшлі сваю вопратку і маці паапрааналі дзяцей (а там было холадна), у раздзявальню пхалася ўжо наступная група. Праверкі такія адбываліся, здаецца, штодня. Мужчыны з юнакамі ў адной групе, а жанчыны з дзецьмі ў другой, распранутыя дагала, стаялі ў санітарным бараку па некалькі гадзін і мерзлі. Усё роўна што правяралі — раз зрок, іншым разам горла — перасоўваліся мы ў той кашмарнай чарзе голых, спалоханых, прыніжаных людзей перад праклятай камісіяй, у якой сядзела 4-5 сытых, апраанутых, бессаромных фашыстаў і здзекаваліся над намі.

З пераходнага лагера вывозілі ў Германію. Наша сям’я і сем’і нашых дзядзькоў не падышлі пад вывазку, замалыя дзеці. У сям’і старэйшага мамінага брата была наша бабуля. Ноччу не раз чулі мы страляніну. Людзі па-рознаму гаварылі: некаторыя казалі, што расстрэльваюць няздольных працаваць. Мы баяліся за нашу будучыню. Аднойчы прыйшоў дзядзька з другога барака і сказаў, што даведаўся ад тутэйшага чалавека, што нас пакінуць у Беластоку і пашлюць на фабрыку. Але мы не маглі ўявіць, што зробім, калі загадаюць нам пакінуць лагер. Куды ж мы тады дзенемся? Дзе жыць? Дзядзька пацешыў, што калі будзем працаваць, то і нейкія грошы будуць. Але аб гэтым задбалі немцы. Прыйшоў раз обэр (так мы называлі старшага над нашым баракам немца), вычытаў з паперкі тых, каму трэба збірацца да высялення з лагера ў „място” (ён крўку гаварыў па-мазурску). І вось зноў падставілі падводы, пагрузілі нас разам з дзядзькамі. Немец, які меў нас канваіраваць, дазволіў малым дзецям і бабульцы сесці на воз, а мы цэлай гурбою ішлі за фурманкай праз незнаёмы нам Беласток. Такіх падвод у той дзень было шмат на вуліцах Беластока. З Жулкоўскай шашы, дзе быў той лагер, прыйшлі мы на вул. Бэма 67 (няма цяпер ужо таго драўлянага доміка). Гэта было блізка Паўднёвай шашы. З нашага

акна відаць было турму. Там па выдадзеным магістратам ордэры прызначана нам была „айне штубэ”. Гаспадыня не хацела нас упусціць. Крычала, што прывалакліся „лапцюхі”, хаця ніхто з нас не меў лапцяў на нагах.

Немец стаў крычаць на гаспадыню і паказваў на ордэр — загад пасялення. Домік быў невялікі, трохпакаёвы, з кухняй і дабудаванымі сенцамі. Жыло ў ім 5 чалавек, у тым ліку 4 дарослых. У доміку была гара з цаглянай плітой, у якой можна было напаліць і зварыць страву. Мама сказала гаспадыні, што мы згаджаемся жыць на гарышчы, калі яна хоць крыху ацешеная. „Так, там заўсёды жылі кватаранты”, — запэўніла яна. Мы пастараліся растлумачыць немцу, што дамовіліся з гаспадыняй, і ён даў маме паперу распісацца і загадаў забраць з падводы нашы багажы. Маміных брагоў павёў далей. І такім чынам наша сям’я ад лістапада 1942 года аж да ліпеня 1944 года жыла на тым гарышчы.

Як мы там месціліся ў той вузенькай хаце, цяжка цяпер уявіць. Мы яе называлі труной, з-за формы. На вышыні аднаго метра ад падлогі сцены пахіляліся да сярэдзіны і злучаліся быццам века труны. У шчыце было акенца. Было ж нас 5 асоб: мама, я — найстарэйшая, мае сёстры Оля і Марыся і наймалодшы 5-гадовы брат Коля.

Лесвіца на гарышча была з двара. Пачалі мы зносіць свае рэчы. Пакуль зносілі, укладалі пад сцяну, круцілася пры нас гаспадыня і штосьці яе ўзрушыла, ажно сказала: „Ёсць столік і адзін лажак у дрывотні — вазьміце сабе”. Знайшлася яшчэ і ляжанка, абы-як збітая з дошак, але быў матрац да яе. Гаспадыня дала дроў напаліць у пліце. Мама пачала варыць суп з прывезенай з Роўбіцка крупы. Здавалася нам, што ўжо не прападем.

Неўзабаве прыйшоў наведць нас дзядзька Васіль. Прынёс ён вязку дроў. Пасялілі іх у сваіх людзей — праваслаўных. Дасталі яны прыгожую кватэру, з невялікай кухняй. Было іх сем асоб: чацвёрта дзяцей, бацькі і бабуля Аляксандра. Малодшага брата мамы, Мікалая, павезлі дзесьці за Палескую станцыю. Дзядзька пацяшаў: „Не бядуйце, не прападем. Ёсць тут Беларускі камітэт, там памагаюць вывезеным беларусам”. Даведаўся ён аб гэтым ад сваіх гаспадароў.

Беларускі камітэт

На другі дзень раніцай зноў зайшоў дзядзька Васіль, прыцягнуў пазычаныя санкі, да якіх быў прывязаны мяшок і сказаў мне: „Ну, збірайся, пойдзем шукаць Беларускі камітэт, ён па вуліцы Кіеўскай, недалёка царквы. Трэба ісці дзесь за яўрэйскія могількі”.

Камітэт знайшлі мы даволі хутка. Шэры мураваны будынак, побач брама, а за ёю вялікі падворак. Былі там людзі з санкамі (выпаў першы снег) або з вазкамі. Па двары круціўся мужчына, падыходзіў да людзей, заглядаў у іхнія паперы, запісваў нешта і выдаваў па мяшку торфу і крыху дроў. Калі падышла наша чарга, мужчына паглядзеў наш ордэр на пасяленне (у ім быў адрас і прозвішча). Дзядзька, гутарачы з гэтым важным чалавекам, выбраў дровы, а я разглядалася па падворку. Раптам бачу як у браму ўваходзяць двое апранутых па-гарадскому мужчын: адзін высокі, другі ніжэйшы, чарнявы з круглым тварам. Здаўся ён мне дабрадушным чалавекам. Ужо ўвайшлі ў дзверы, калі той ніжэйшы адварнуўся, глянуў на мяне і затрымаўся. Я не ведала як сябе павесці. Гвалтоўна адварнулася і падышла да сваіх санак.

— Дзяўчынка, гэта твае санкі? А як жа ты іх павязеш?

— Мы з дзядзькам разам павязем, — адказала я.

І пачалася размова. Пытаў ён скуль мы прыехалі, калі, хто мае бацькі. Я сказала, што паходжу з Белаавежы, што ўжо раней нас вывозілі, а цяпер ужо трэці раз прывезлі ў Бела-сток. Ён мяне запрашаў прыходзіць у Камітэт. Спытаў ці дасталі ўжо карткі на прадукты. Сказаў, што ў іх працуе хор і балетная група, запытаў, ці не хацела б я ў чымнебудзь удзельнічаць. Я сказала, што неўзабаве прыйду, але мушу параіцца з мамай. Прапановы былі для мяне нечаканымі, dziўнымі і я не ведала як да іх паставіцца.

Некалькі дзён пазней я адважылася пайсці ў Камітэт. Увайшла ў дзверы і апынулася ў даволі абшырнай прыёмнай, у якой круцілася шмат людзей. Хтось сходзіў з лесвіцы, хтось ішоў наверх. Я стаяла і думала: як мне сустрэцца з тым знаёмым панам? Нехта спытаў: „Да каго ты?” Я, не задумоўваючыся, адказала: „Да старшыні”. „Ён у сваім пакоі, ідзі наверх”, — сказалі.

Увайшла я ў пакой і адразу пазнала знаёмага старшыню. Прывіталася: „Здраўствуйце”, пачула: „Вітаю, добры дзень”. Размова пачалася адпытанняў: як пасяліліся, ці дасталі ўжо накіраванне на працу, ці люблю чытаць, што я чыгала па-беларуску. Даведалася, што ў Бела-стоку выдаецца беларуская газета „Новая дарога”, атрымала некалькі экзemplяраў. У размове старшыня пачаў звяртацца да мяне на „вы”. Мяне гэта збянтэжыла. Мне было 15 гадоў і я выглядала яшчэ па-дзіцячы. Я зразумела, што гэты чалавек вельмі сардэчны і добры. Адным словам, культурны, падумалася мне.

І так вось пазнаёмілася я з Хведарам Ільяхэвічам, а пасля і з ягоным папличнікам Уладзімірам Тамашчыкам. У Камітэт заглядала я часта, атрымоўвала там газету і брала беларускія кніжкі для чытання.

Круцілася там заўсёды шмат людзей, беларускіх дзеячаў, харыстаў ці вывезеных сюды беларускіх сялян. Памятаю, што на Каляды 1942 года атрымалі мы харчовую дапамогу.

Беларусы ў беластоцкім гета

Пасля пасялення атрымалі мы выклік у арбайтсамт па вул. Варшаўскай. Сабралася там шмат прывезеных разам з намі людзей. Многія з іх былі бедна апрануты, часта ў саматканай вопратцы, некаторыя ў лапцях. Паходзілі яны з далёкіх вёсак, дзе панавала вялікая бяда — вядома „Польшча-Б”. Беластачане ўсіх нас называлі „лапцюхамі”. Было крыху людзей з мястэчак — Белаавежы, Шарашова і іншых — і яны крыху адрозніваліся ад сялян купнай вопраткай і чаравікамі.

Уваходзілі мы па чарзе ў пакой, дзе сядзеў немец у мундзіры і, хіба, фольксдойчка, бо нядрэнна гаварыла па-польску. Яны накіроўвалі нас на працу. Многія мужчыны пайшлі працаваць на чыгунку — рамонтнікамі ў дэпо, чорнарабочымі на станцыях, грузчыкамі вагонаў. Там працавалі мае дзядзькі. Найбольш, аднак, накіроўвалі на працу ў тэкстыльныя фабрыкі, якія ў большасці знаходзіліся на тэрыторыі беластоцкага гета.

Узначаны дзень, яшчэ задоўга да світання, на 7 гадзіну раніцы трэба было быць пад брамай Werk № 2 па вул. Юравецкай. Сабраліся пры ёй усе накіраваныя. Мы арыентаваліся, што будзем працаваць у гета за калючым дротам з яўрэйскімі ткачамі. Пачаліся сумненні: ці не зачыняць тут нас, ці выпускаць? Пры браме круціліся немцы з сабакамі, перакладчыкі, якія тлумачылі нам указанні немцаў. Пазабіралі ад нас паперы з арбайтсамта, выклікалі па прозвішчы і накіроўвалі да майстроў у розныя цэхі. Мы з мамай папалі ў ткальню.

Старшымі цэхаў былі палякі. Але пры ткацкіх станках стаялі амаль выключна яўрэі. Ткачамі былі пераважна мужчыны і наш майстар, паляк, беластачанін, меў з намі клопат.

— Холера, по цо мі тэ бабы і тэ тшы дзеўчыны, мне тшэба ткачы!

Урэшце завёў нас у свой цэх, а мы ўсе — больш за дзесяць асоб — анямелі! У цэху быў такі лоскат жалезных станкоў, столькі горкага пылу, што мы ўсе ад жаху збіліся ў кучу каля шырокіх дзвярэй. Старшы цэха штосьці да нас гаварыў, але мы яго не чулі. Вывеў ён тады нас на лесвіцу, дзе было крыху цішэй і пачаў раздзяляць працу. Хто да станкоў быў прызелены, каб вучыцца ткацтву, хто да прыбірання цэха ці нейкіх іншых работ, а нас — тры маладыя дзяўчыны пакуль што накіравалі замятаць і збіраць адпады каля станкоў. Першыя дні былі для нас страшэннымі. А чацвёртай гадзіне фабрычны гудок абвешчаў

файрант — канец работы. У нашых галовах яшчэ доўга гуло і дзілінкацела, пакуль усё супакоілася і з’явілася задаволенасць, што выйшлі з гэтага пекла дадому. Да ўсяго, аднак, чалавек прывыкае. Праз тыдзень мы ўжо крыху абжыліся. Яшчэ раз атрымалі з Беларускага камітэта трохі дроў і торфу, а ў канцы тыдня дасталі ў фабрыцы некалькі марак.

Пазнаёміліся мы са сваімі апекунамі, ткачамі з гэта. Тыя пачалі нас прасіць, каб прыносіць ім харчы: сала, крупу, хлеб, цыбулю. Былі адважныя сярод нашых людзей, якія хутка пачалі займацца гэтай справай. Яўрэйскія рабочыя ў абмен прыносілі вопратку і рэчы дамашняга ўжытку. Польскі майстар крычаў, папярэджаў, што немцы „gozpra-wi№e sik z wami”, што яшчэ і ён будзе за гэта адказваць. Аднак быў ён някепскім чалавекам і прыплюшчваў вока на гэтую справу.

Аднойчы мая мама вырашыла, што і мы можам памяняць харчы на патрэбныя нам рэчы. Вось каб нейкія чаравікі, а мо і каструлю ці пару талерак. Пачынаем жа неяк абжывацца на гэтым гарышчы і ўсяго трэба. Купілі крыху сала, крупу, узялі кавалак хлеба, што дасталі на карткі. Сала мама завярнула ў льняную хусцінку і ўлажыла ў рукаў кажуха. Крупу і хлеб я мела перанесці ў торбачцы, з якою штодня хадзіла на працу. Насілі мы ў ёй па скібачцы хлеба і бутэльцы нейкага пітва — каву або заварку з зёлак, часам скварку. У той дзень якраз немцы зрабілі вобыск. Калі мы падышлі пад браму, стаяла там больш жандараў чымсьці звычайна. Некаторыя прабавалі вярнуцца, але не ўсім гэта ўдалося. Немцы перакрылі дарогу. Мы ў жаху пачалі адыходзіць убок, каб выкінуць хаця сала. Але немцы нагайкамі загналі нас за фабрычную браму, акружылі і па некалькі асоб упіхалі ў будку стоража і там перашукоўвалі торбы і кішэні. У каго знайшлі харчы, забіралі іх і білі нагайкамі або прыкладамі пісталетаў. Пару асоб выйшла з разбітымі насамі. У нагоўпе пачуліся словы малітвы па-польску і па-нашаму. „Госпадзе, спасі нас і не пакідай у няшчасці”, — малілася мама. Бачу, ужо пхаюць маму, я спяшаю за ёю. Жандар крычыць, а я плачу і па-нямецку кажу: „Дас іст майнэ мутэр”. Піхнуў ён мяне і чую, як крычыць на маму: „Дзе твая торба, што нясеш?” Мама расшпіліла кажух і кажа: „Нічога, глядзіце” (а сала ў рукаве!). „Дзе тваё снаданне?” — пытае жандар, а другі піхнуў маму так, што яна ўдарылася аб сцяну. Я ў плач і кажу: „То наша снаданне на дваіх”. Торба мая была невялікая, а ў ёй — кавалак хлеба, мяшочак з крупою і бутэлка з каваю. Я расхіліла торбу і паказваю здалёк, ажно чую: „Вэк!” І мы адтуль выйшлі. А ногі быццам з ваты. Не маглі дайсці ў свой цэх. Ажно падшоў да нас майстар і кажа: „На цо чэкаце?! Марш да цэху! Маце

шчэнсце, жэ ніц не зналезлі” (ён не ведаў, што ў нас было нешта лішняе). І так скончылася наша жаданне абменьвацца таварамі. Пасля ўжо ў канцы снежня, незадоўга да першага пагрому беластоцкага гета, я пазнаёмілася з яўрэйскай дзяўчынай Фаняй і тады пакрысе нешта ёй прыносіла.

Аблавy немцы рабілі многа разоў, але нехта інфармаваў, калі трэба спадзявацца вобыску. Тады людзі не неслі лішняга. Але абменны гандаль адбываўся ўвесь час.

Першы пагром гета

Мы, прымусовыя беларускія рабочыя, у беластоцкім гета неяк прыстасаваліся да незвычайных для нас умоў працы. Пазнаёміліся са сваімі „настаўнікамі”, прывучыліся працаваць на ткацкіх станках ці ў прадзільні. За намі былі ўжо каталіцкія і праваслаўныя Каляды 1942 года. Сустрэлі Новы 1943 год.

Недзе ад паловы студзеня адчуваўся неспакой сярод яўрэйскіх рабочых. Майстар цэха паставіў мяне ля ткацкага станка, пры якім працаваў старэнькі яўрэй. Побач ткачыхай працавала дзяўчына Фаня. Аднойчы па тэхнічнай прычыне затрымаўся станкі ва ўсім цэху. Мы цешыліся, што будзе нейкі час ціха, без ломату і можна будзе адпачыць. Фаня падышла да зачыненага акна і працерла шыбіну. У цэх заглянула бледнае зімовае сонца. Фаня заўсёды была сумная, малагаварлівая. Мне хацелася сказаць ёй нешта прыемнае, каб яе хоць крыху развесяліць. Падышла я да яе і кажу:

— Глянь, Фаня, якое ўжо сонца. Будзем чакаць вясну, будзе лепш, цяпло, зелена, адчынiм запыленае акно.

— Лепш? Каму?

— Усім пакрысе, — кажу.

— Можавам, нам — не дадуць жыць...

Я не ведала што ёй адказаць і спытала:

— Ці гэта ўжо вядома, ці ты так сама думаеш?

— Ужо Юдэнрат збірае кантрыбуцыю. Некаторыя можа выкупяцца, — адказала.

Пра гэтую размову я сказала сваёй маме. Яна спытала старэйшага, знаёмага ёй яўрэйскага майстра і той пацвердзіў: „Нешта будзе, бо ўжо паліквідалі ўсе меншыя зборышчы яўрэяў на Беластоцчыне і напэўна возьмуцца за беластоцкае”. Хадзілі па гета чуткі, што будуць вывозіць непрацаздольных. Майстар сказаў маме:

— У мяне жонка і двое дзяцей. Калі іх будуць вывозіць, я паеду з імі ахвотна.

Канчаўся студзень. Польшкі майстар цэха часта падыходзіў да нашага станка і глядзеў ці навучылася я ўжо абслугоўваць кросны. Фаня падміргнула: „Вучыся, хутка ўжо сама будзеш вымушана ўсё рабіць”. Мне стала сумна, паколькі я ведала, аб чым яна думала. Ткач, пры якім я мела вучыцца, стары чалавек, амаль не гаварыў са мною. Адказваў, нават ахвотна, але толькі на пытанні.

Зіма была марозная і снежная. Пачаўся люты. Адноўчы па фабрыцы разышлася вестка, што ад наступнага дня не прыходзім на фабрыку. Фаня амаль увесь дзень прастаяла пры акне, быццам дзесьці глядзела, але яе вочы былі мутныя і надта сумныя. Я прабавала нешта гаварыць, пытаць, чаму заўтра не прыходзім на работу.

— Усе ведаюць, з гэта будучы вывозіць, — адка зала.

— Але куды?

— Кажуць у Люблін або зразу ў Трэблінку.

Пад вечар пра вывазку аж шумела ва ўсіх цэхах. Людзі трэсліся бы ў ліхаманцы. Фаня ўзяла з падаконніка куртку, затрымала свае кросны, глянула на мяне і прамовіла: „Сёння не мусіш старацца, немец не прыйдзе, у іх важнейшыя справы на галаве”. І адышла — у вечнасць... Больш я яе не бачыла.

І так 5 лютага 1943 года г.зв. арыўскія рабочыя не з’явіліся на сваіх месцах працы ў беластоцкім гета. А там пачалося пекла.

Немцы назвалі пагром „першай акцыяй”. Загінула тады больш за дзесяць тысяч людзей. На месцы было забітых 2 000 яўрэяў, а 10 тысяч вывезлі ў Люблін і, галоўным чынам, у Трэблінку. Акцыя трывала ад 5 да 12 лютага. Не было тады ні тэлефонаў, ні радыё, але весткі пра трагічныя падзеі ў гета разыходзіліся па горадзе маланкава. Нехта паведаміў нам, што ўсё скончылася і трэба ісці на працу.

У палове лютага перад сёмай гадзінай раніцы з’явіліся мы пад фабрычнай брамай. Набліжачыся да калючай агароджы ад колішняй вуліцы Артылерыйскай, заўважылі мы, што за ёю ляжыць доўгая і шырокая каляровая сцірта, быццам нейкая вопратка, скінутая на кучу. Хтосьці патлумачыў, што, відаць, гэта рэчы з апусцелых яўрэйскіх кватэр. Але няўпэўненасць трывала коратка. Пакуль сталі нас упускаць за браму, ужо мы ведалі — гэта былі трупы памардаваных!

Першага дня не было ніякай працы. Яўрэйскіх рабочых не было. Майстар загадаў па чысціць станкі. Назаўтра мелі вярнуцца некаторыя ткачы. Праз некалькі дзён вярнулася іх менш чым палавіна. Некаторыя з яўрэяў напаміналі васковыя фігуры — жоўтыя, з блудным зрокам людзі маўчалі і не глядзелі ў наш бок. Мы іх разумелі. Іншыя лялі немцаў, казалі, што дзеляся. Казалі, што яны не здадуцца без

бою. Я тады ўпершыню пачула пра іхняга важака Тэненбаўма, у размовах часта паўтаралася прозвішча Бараш. Не вярнулася пасля ўспомненай „акцыі” больш чым палавіна ткачоў. Не вярнуліся і мой ткач, і Фаня, і дзве надзвычай прыгожыя яўрэйскія дзяўчыны, якія выплачвалі нам зарплату. Сталася так, як прадказала Фаня: дачакалася я ясны без яе.

Перажыванні ў беластоцкім гета пакінулі пякучы след у маёй псіхіцы на ўсё жыццё. Нават цяпер, калі пішу аб гэтым, амаль пасля кожнага сказа раблю перапынак, заплюшчваю вочы, заглядаю дзесьці ў сваё нутро і тады адкрываюцца ў мазгах клеткі памяці. Бачу, здаецца, усё так, як гэта тады бачыла, хаця з тае пары прайшло ўжо больш паўстагоддзя.

Пасля пагрому немцы зрабілі ў фабрыцы нейкую перагрупоўку. Відаць, майстры цэхаў падбіралі сабе адпаведных рабочых. Многія з нашых людзей былі накіраваны на іншую працу. Пад дваццаць асоб, у тым ліку і мяне, перавялі ў тэкстыльную фабрыку па вул. Варшаўскай 3 „а”. Там працавала я ў прадзільным цэху.

У жніўні 1943 года пачалася другая „акцыя” — канчатковая ліквідацыя беластоцкіх яўрэяў. Некалькі тыдняў гарэлі вуліцы беластоцкага гета, грэмелі выстралы, узрываліся бомбы. У гэтым пекле загінула каля 30 тысяч жыхароў Беластока, продкі якіх жылі тут дзесяткі а мо і сотні гадоў. Загінулі яны толькі таму, што былі іншай, чамусьці ненавіднай фашыстам, нацыі.

Намаганні з боку арыўскіх барацьбітоў дапамагчы яўрэйскім паўстанцам не мелі большага значэння — хіба што маральную падтрымку. У нашай фабрыцы па вуліцы Варшаўскай адбыўся таксама спектакль фашыстоўскага тэрору. У жніўні, сярод дня, майстры з немцамі затрымалі станкі, прайшлі па цэхах і загадалі ўсім выйсці на панадворак. Мы не ведалі, што дзеецца. Ужо на лесвіцы майстар сказаў мне і дзвюм дзяўчынам: „Вы не ідзіце, гэта не для вас”. Мы асталіся і, на шчасце, не бачылі трагедыі, калі каралі злоўленых партызан. „Чаму тут? — здзіўляліся рабочыя. — Якія тут партызаны?” За хвіліну ўсё стала ясным.

Экзекуцыя адбылася ў нямецкім парадку: жандары вывелі з фабрычнага склада трох рабочых у наручніках. Немец штосьці адчытаў з паперкі. Большасць сабраных глядачоў зразумела толькі адно слова — „бандітэн”. Падышло некалькі немцаў, закінулі ім петлі на шыі, загадалі стаць на скрынкі — такое падвышэнне пад шыбеніцай — выбілі нагамі тых скрынкі і ўжо было па ўсім відовішчы. Адзін з павешаных

паходзіў з Белавежы. Здаецца, называўся Краеўскі. Да вайны працаваў школьным сторажам.

Неўзабаве пасля гэтага трагічнага здарэння мая праца ў фабрыцы закончылася. Я захварэла туберкулёзам. Лячыў мяне цудоўны чалавек — уважлівы, сардэчны доктар Ганкевіч. Імя яго я ўжо забыла. Быў ён праваслаўны і не раз мы бачыліся ў царкве.

Ужо ў Варшаве сустрэлася я і пазнаёмілася з ягонай дачкою. Доктар ужо не жыў. Знаёмства наша трывала амаль два гады (ад 1956 да 1958 года). Пасля Люба недзе выехала і я больш пра яе не чула. Перажывала яна нейкія свае асабістыя драмы. Яе знікненне асталося для мяне загадкай. Дзіўна, але так было.

Мая праца ў беларускай школе

Калі я захварэла туберкулёзам, мой добры апякун доктар Ганкевіч накіраваў мяне на лекарскую камісію. Там атрымала я пасведчанне, што хварэю і не магу працаваць у цяжкіх умовах. Тады звольнілі мяне з фабрыкі і загадалі з’явіцца ў арбайтсамт. Там павінны былі мяне накіраваць на больш лёгкую працу. Паколькі я ўвесь час кантактавалася з Беларускім камітэтам, пагаварыла аб гэтым з Хведарам Ільшэвічам. Ён мне параіў не спяшацца ў той арбайтсамт.

— Я нешта пастараюся прыдумаць, — сказаў. — Я надта заняты рознымі справамі, але наведвайцеся, мо што знайду для вас.

Старшыня быў сапраўды добрым чалавекам і даўгавата мусіў думаць. За мною было ўсяго 5 класаў пачатковай школы. Але ён прыдумаў. Адночы я сустрэлася з ім на вуліцы. Ішоў ён з незнаёмым мне чалавекам. Заўважыў мяне і кажа: „Зайдзіце да мяне заўтра, абавязкова”.

Назаўтра, зразумела, я з самой раніцы была ў Камітэце. Калі зайшла ў абшырны кабінет старшыні, ён кудысьці пазваніў. Неўзабаве з’явіўся нейкі мужчына. „Вось гэта мая Галена, што я вам казаў пра яе”, — сказаў Ільшэвіч. Быў гэта школьны інспектар, аб чым я хутка даведалася, бо далейшая размова адбылася ўжо ў ягоным пакоі.

— З вамі ёсць крыху клопату, — кажа, — але нешта прыдумаю. Пагавару з Кузняцовым. Ён кіраўнік двухкласнай школы.

Праз некалькі дзён інспектар накіраваў мяне ў школу, дзесь за колішнім Сенным рынкам, здаецца, па вул. Рабінацкай (а мо ўжо забыла, панямецку называлася яна інакш). Была я там быццам бы сакрагаркай, перапісвала вучняў у класныя сшыткі, запаўняла нейкія анкеты. Словам, была гэта праца для формы. Але атрымлівала я харчовую картку і, здаецца, нейкую мінімальную зарплату.

Школа памяшчалася ў апушчаным, старым, урослым ужо ў зямлю драўляным будынку. Уваходзіла я ў яе з нейкім страхам. Што тут мяне спаткае? Як мяне ўспрымуць? Ужо той абгнілы парог, які я пераступіла, брудныя сцены, наводзілі чорныя думкі і сум агарнуў мяне дашчэнту. Аднак той кароткі перыяд майго жыцця аказаўся вельмі важным у маім далейшым развіцці.

Кіраўнік школы Уладзімір Кузняцоў, чалавек гадоў пад пяцьдзесят, кульгаў на адну нагу. Невысокага росту, старанна заўсёды апрануты, аднёсся да мяне надзвычай сімпатычна. Настаўнікамі былі: Кулікоўскі (імя не помню), Соня Папяльніцкая, выпускніца беларускай гімназіі ў Вільні, Аня (прозвішча яе чамусьці не называлі, яна была быццам у канспірацыі). Хтось мне сказаў, што яна — жонка савецкага афіцэра, родам з далёкай Расіі. Настаўніцай была таксама жонка святара — магушка з Бельска або з Бельшчыны. Магушка сказала, што яны самі пераехалі жыць у Беласток. Большасць настаўнікаў гаварыла па-беларуску. Я здзіўлялася менавіта таму, што Кузняцоў, як паказвала прозвішча, быў хутчэй рускім, а ён вельмі прыгожа гаварыў па-беларуску. У школе менавіта наслухалася я многа пра беларускі рух. Пачула, што калісьці былі ўжо беларускія школы. Даведалася крыху пра беларускую гімназію.

Магу сказаць, што мая нацыянальная свядомасць пачалася ад сутыкнення з тымі цудоўнымі людзьмі. Асабліва такі момант закараніўся ў маёй памяці. Была ўжо зіма 1943/44 года. Немцы адступалі на ўсім фронце. Я сядзела ў куточку і нешта запісвала, здаецца, тэму ўрока, а ля стала сядзеў Кузняцоў з якімсьці чалавекам. Гаварылі яны на розныя тэмы, між іншым, аб падзеях на фронце. Суб'яднік дырэктара сказаў наступнае: „Вось легам прыйдучь саветы і ўсіх нас палічаць здраднікамі за тое, што мы тут пры немцах стварылі школы, што прыдумалі нейкую беларускую справу. А так сапраўды, то такая школа без усякіх дапаможнікаў, у такіх умовах нічога не дала дзецям. Яны пра ўсё гэта, што тут пачулі, забудуцца”. Кузняцоў яму адказаў на гэта так: „Нам, беларусам, ва ўсякіх умовах трэба дакладаць цагліны ў наш беларускі мур. Стварылі мы школы і гэтаму факту ніхто не запярэчыць. І не згаджаюся з тым, што ўсе гэтыя вучні ўсё гэта забудуць. Будуць і такія, што астанецца ў іх штось у памяці і ў сэрцы. Дзеля гэтага варта было адкрыць нават такую школку”. Мне асабліва падабалася тая метафара: „цагліны ў беларускі мур”. Прыйшла я дахагы і запісала яе ў сшытак.

Сустрэча з Масеем Сяднёвым

У „Новай дарозе” пачалі паяўляцца цікавыя вершы. Іх аўтар — Масей Сяднёў. Прозвішча не з нашага староння.

Падумалася мне, што напэўна хтосьці з былых савецкіх настаўнікаў застаўся ў Беластанку. Вершы яго штораз больш мне падабаліся і я пачала іх вырэзваць з газеты і ўкладваць у сшытак. Хацелася мне пабачыць паэта. Ажно ў нашай школе прыдумалі запрасіць Масея Сяднёва на сустрэчу з настаўнікамі і вучнямі. Хаця нашым вучням было ад 7 да 10 гадоў, аднак мы вырашылі, што паэта запрасіць варта. Сустрэча адбылася позняй восенню 1943 года. Я была ўсхвалявана тым, што ўпершыню пабачыла жывога паэта (Хведара Ільяшэвіча я перад усім лічыла дзеячам), што прывіталася з ім, пачула ягоны голас. Убачыла я чалавека не высокага росту, бландзіна з лёгка рыжаватым адценнем чупрыны і з быстрым, неспакойным поглядам вачэй. Памятаю, што меў ён на сабе зялёны самаробны світэр. Пасля некалькі разоў бачыла я паэта ў Камітэце. Найдаўжэйшая наша сустрэча і размова адбылася ў апошні вечар 1943 года. Навагоднюю вечарыну наладзілі настаўнікі нашай школы ў кватэры кіраўніка Уладзіміра Кузняцова. Жыў ён з жонкаю (дзяцей у іх, хіба, не было) дзесьці на Баярах, у невялікім драўляным доміку (цяпер я не магу пазнаць тое месца). Немцы ў навагоднюю ноч скарацілі каменданцкую гадзіну і да 23 гадзіны можна было быць на вуліцы. Апрача настаўнікаў на вечарыне быў Масей Сяднёў, бацюшка, муж нашай настаўніцы і я. Вечар прайшоў надта прыемна, паколькі ўсе згадзіліся не гаварыць пра вайну. Я тады даведлася, што „мой” паэт — не савецкі настаўнік, але ўсёе праўды пра сябе ён не выявіў.

Думаю, што Масей Сяднёў наведваў і іншыя беларускія школы на Беластанчыне. Відаць гэта па датах і месцах напісаных ім вершаў. Верш „На хутары” ўзнік у Нараўцы 13 мая 1944 г., верш „Адказ” — у Орлі ў 1943 г., „Песня” — 25 сакавіка 1944 г. Ведаю, што наведваў ён Гайнаўку і Белаавежу.

Знаёмства з Сяднёвым разбудзіла ўва мне яшчэ большую цікавасць да паэтаў, якія друкаваліся ў „Новай дарозе”. Купляла я газету і вырэзвала з яе вершы М. Сяднёва, зрэдку Х. Ільяшэвіча (відаць, рэдка друкаваліся), пасля Шэрсня і Янкі Богдана. Дасюль захавалася ў мяне больш дзесятка газетных выразак з вершамі.

У школе я пасябрвала з Соняй Папяльніцкай. У маёй памяці захавалася наша апошняя сустрэча на двары каля „нашай” хаты ў Беластанку. Набліжаўся ўжо фронт. Соня прыйшла да мяне, прынесла кніжку (канешне, беларускую). Была яна апранута ў прыгожую крэмавую сукенку, вышытую беларускім арнамантам. Высокая, стройная.

— Жывяце так блізка казармы, бамбяць тут, уцяжайце дзесьці на вёску, — раіла. Пыталася, што думаем рабіць, як гэта ўсенька кончыцца (мела на думцы надыходзячы фронт). — Тут будзеце аставацца?

— Не, — кажу, — як мага хутчэй будзем вяртацца ў сваю Белавежу.

Запашала я яе ехаць з намі. Адказала, што яшчэ не вырашыла што ёй рабіць. Больш мы ўжо не сустрэліся, хаця мелі спаткацца на ўрачыстасці заканчэння школьнага года. Сястра мая, вучаніца тае школы, была на ўрачыстасці і атрымала пасведчанне заканчэння II класа. Я па нейкай прычыне не пайшла.

Пасля я даведалася, што Соня вярнулася ў Беларусь. Горкі быў яе лёс. НКУС хутка адправіў яе туды, куды адпраўлялі ўсіх адукаваных і свядомых беларусаў. Калісьці я ўспамінала пра яе ў „Ніве”. Адгукнуўся быў яе сваяк з Беластока, даў мне яе адрас у Ваўкавыску. Я напісала, атрымала адказ і запрашэнне. Як жа я шкадую, што не выбралася ніколі да яе. Між намі было больш дзесяці гадоў розніцы. Яна — адукаваная, старэйшая, але нешта нас спалучала. Мы заўсёды мелі аб чым гутарыць. Любілі яе і вучні. Мая сястра таксама запамятала яе на ўсё жыццё.

З Масеем Сяднёвым у ваеннае ліхалецце не давялося мне сустрэцца. Пазней даведвалася я пра яго на Беларусі, але ніхто нічога не ведаў. Ажно нехта з нашых дзеячаў, што быў у Амерыцы, сказаў мне, што ён у Злучаных Штатах. Знайшліся мы ў 1992 годзе, карэспандэнцыйна. Пабачыцца нам так і не давялося.

Расстанне з Оляй

Вясною 1944 года ў нашай сям’і адбылася непрыемная падзея. Мама атрымала выклік у нейкую нямецкую ўстанову, каб з’явіцца на лекарскую камісію з дачкой Вольгай. Олі было тады 13 гадоў. Мы ўсе перапалохаліся, таму што раней былі ўжо такія „камісіі”, дзе пасля агледу прыведзеных туды бацькамі дзяцей не ўсе вярталіся дахаты. Хутка разышлася вестка, што забралі дзяўчынку з вуліцы Бэма, што не вярнуўся хлопец з вуліцы Вейскай і іншыя прызвання на тую камісію.

Сабралася наша радня, хто быў у Беластоку і вырашылі, што мама пойдзе сама ў тую ўстанову і скажа, што не магла пракарміць усіх дзяцей і Олю адправіла да сваякоў на вёску. Мама так і зрабіла, але немцы патрабавалі даць дакладны адрас, дзе знаходзіцца дзіця. Мама была шакіравана, не спадзявалася такога пытання. Зразу не ведала, што сказаць. Калі другі раз сакратарка — полька — павышаным голасам спытала: „То гдзе ж та цурка!”, маме ўнутраны голас падказаў: „У мае

цёткі, Ганны Гарустовіч, у вёсцы Галені Сухопальскай гміны”. — „Добжэ, справдзімы”, — пачула.

І зноў сабралася радня і вырашыла, што Олю да цёткі Ганулі (так мы яе называлі) адправіць трэба, бо з немцамі няма жартаў. Могуць праверыць і тады маме пагражала б турма за абман, або і яшчэ горш. Сабралі мы Олю ў дарогу: у палатнянай сумцы крыху адзення, харчоў, ліст да знаёмых ліцьвіноў Марцінкянiсаў у Белаавежы, каб прынялі яе, і неадкладна адправілі ў Галені. Іхні знаёмы развозіў соль па вёсках і мог яе туды адвезці.

Праводзілі мы Олю на станцыю са смуткам, не ведалі, калі пабачымся, ці перажывем гэта ўсенька, што будзе з намі тут, у горадзе.

— Едзь, дзіцятка, да цёткі Ганулі, яна цябе прыме, у яе няма сваіх дзяцей, можа хоць ты перажывеш, — казала маці.

Цяжка нам было вяртацца да хаты. Цягнік павёз Олю таксама ў невядомае. Даехала яна ў Белаавежу з прыгодамі. Дзесьці за Арлянкай партызаны ўзарвалі рэйкі, паравоз абсеў на чыгуначным пуці, а пасажыры ў Гайнаўку пайшлі пешшу, больш за дзесяць кіламетраў. У Гайнаўцы дзяўчынка ўбачыла знаёмага з возам, які завёз яе ў Белаавежу.

Не бачыліся мы з Оляй 10 гадоў. Ужо пасля смерці Сталіна, у тую першую савецкую адлігу, прыехала яна да нас. Каб яе запрасіць, трэба было пісаць ажно ў Маскву. Цяпер мы ездзім да сястры часцей, чым яна да нас.

Калі Оля пасля вайны хацела вярнуцца на сваю бацькаўшчыну, аказалася гэта немагчымым, бо прапісалася яна беларускай. А рэпатрыяцыя была толькі для палякаў. І так засталася яна жыць у Беларусі. З Белаавежы ў Белы Лясок усяго 20 км. З падалянскіх паплавоў у Тараўцы за чыгуначнай станцыяй да белалясцоцкіх лугоў можна дакінуць каменем, а прайсці — нельга.

Оля выйшла там замуж, мае дзве дачкі і чацвёра ўнукаў. Муж яе ляснік, з пакалення ў пакаленне. Іхнюю сям’ю ў 1939 годзе вывезлі ў Сібір. Вярнуліся яны без бацькі і малодшага брата. Дажываюць у Белым Ляску, дзе амаль няма малодшага пакалення. Маладзья ўцякаюць у гарады. Весела робіцца толькі летам, калі прыязджаюць дзеці і ўнукі. Недалёка ад іх пустуе дача Хрушчова. Прыгожая ваколіца магла б быць прывабная для турыстаў у час летняга і зімовага адпачынку. Але хто мае задбаць пра гэта?

Пакідаем Беласток

У горадзе пачалася ваенная трывога. Паўднёвай шашой безупынна ішлі ваенныя машыны. Наш домік стаяў амаль тут жа, пры скрыжа-

ванні вуліцы Бэма і тае шашы. Усенька было відно і чуто, асабліва ноччу. Пачаліся начныя налёты на горад. Кожную ноч мы па некалькі разоў вымушаны былі сходзіць у бамбасховішча, выкананае супольна з жыхарамі суседніх дамоў на агародзе нашых гаспадароў. Адчувалася паніка сярод насельніцтва. Перасталі даваць хлеб на карткі. У нас было крыху запасное мукі і крупы, таму што мама наша апошняе паўгода працавала ў млыне, да якога немцы давозілі дзесьці з Расіі ці Украіны транспарты мукі, змешанай з крупою, часам з цукрам або са сланечнікавым зернем. Жанчыны гэта ўсенька перасявалі ручнымі сітамі, ссыпалі ў мяшкі і зашывалі, а немцы адпраўлялі ўсё ў Германію. Плацілі ім апошнія месяцы тымі прадуктамі. У Хоцькавых былі такія невялікія печы, дзе пяклі хлеб на заквасцы. Пякла там і мама. Нават сухароў крыху насушылі.

Дзесь у пачатку ліпеня мама выйшла на працу і хутка вярнулася дадому. Я тады ўжо не працавала, бо школьны год скончыўся ў чэрвені. Мама кажа: „Дзеткі, ужо немцам канец”. Скажаў нам наш шэф, украінец: „Дывчата, вжэ нэма чого сьяты, прут іх з усходу. Немэць сённа нэ прыйшоў, мо дэ утік. І мне трэба дэсь утікаты. Бэрэтэ, згортайтэ шчэ шчо даецця і ідэтэдохаты”. Мама прынесла тады мо з чатыры кілаграмы сумесі круп, цукру і мукі. Унутраная трывога не дазвляла сядзець у хаце. Задумала я заглянуць у Беларускі камітэт. Там нейкі перапалох. Усе дзесь бегаюць з пакоя ў пакой. Пытаю, ці ёсць старшыня, але не адказваюць. Пытаю пра Кузняцова. Хтось кажа, што ён разам са старшынёй паехалі на якісьці важны з’езд і яшчэ не вярнуліся. Бачыце, што дзеецца, тут былі ўжо бомбу падлажылі! Але больш я пра тую бомбу нічога не даведалася. Зразумела, што я тут сённа лішняя. Выходзячы з Камітэта, падумала я пра тых, з якімі тут пазнаёмілася, пра тых, якіх цаніла. Дзе цяпер Соня? Дзе Аня, Кузняцоў, Ільяшэвіч? Ці некалі ўбачуся з імі?

Вярнулася я дахаты, а мама кажа: „Збіраймасья ў дарогу. Праз некалькі дзён Хоцькавы забяруць нас у сваю вёску Тапаляны. Тут цяжка будзе перажыць франтавую навальніцу, можам загінуць. Яны адтуль, там іхнія сваякі, забіраюць Васіля з сям’ёй і нам дзесьці знойдзецца там прыгулак”.

Сям’я Хоцькаў — Тафіля, гадоў пад 60, двух сыноў — Аляксандр і Уладзімір, ужо жанатыя і наймалодшая дачка Наталя жылі ў сваім мураваным доме па вул. Чвартакоў, за казармай, у канцы вул. Бэма. Дом падзелены быў на чатыры асобныя кватэры: па адным пакоі з невялікай кухняй. Тры кватэры займалі ўласнікі (сыны і Тафіля з дачкою), а ў чацвёртай немцы пасялілі нашага дзядзьку Васіля пасля звальнення

з пераходнага лагера. За паўтара года знаёмства і супольнага акупацыйнага жыцця пасябрвала з імі не толькі сям'я нашага дзядзькі, але і мы таксама.

Наталля Хоцька была харысткай беларускага хору. На здымках, якія захаваліся дасюль, яна — адна з прыгажэйшых дзяўчат.

Калі падшоў фронт, жыць у горадзе стала небяспечна, сям'я Хоцькаў наняла падводы ў сваякоў і мы адправіліся амаль усе ў Тапаляны. Забраўся з імі дзядзька Васіль з сям'ёй і нас чацвёрэ (мама і трое дзяцей, ужо без Олі). У Тапаляны дабіраліся мы бакавымі дарогамі, каб не сустракацца з нямецкімі ваеннымі машынамі, якіх было ўжо поўна на кожнай важнейшай шашы. Наш невялікі абоз з трох падвод пад'ехаў пад вёску познім вечарам. Першы вазак спытаў: „Куды каго везці? Вас тут многа”. Распарадзілася Тафіля, найстарэйшая і найважнейшая тут асоба. Сьнам Сашу і Валодзю сказала пад'ехаць пад іхнюю хату: „Хоць там цяпер жывуць кватаранты, але няхай вас прымуць. Скажаце, што толькі на крыху”. Сябе з дачкою і нас дзве сям'і, разам 13 асоб, загадала завезці на хутар да свайго швагра, Петрука Хоцькі.

Ад хутара да вёскі было не больш як паўкіламетра. І вось вазакі скідаюць на двары нашы клункі. Дарослыя дзякуюць вазакам, гаспадары глядзяць і хіба лічаць колькі нас прыбыло. Петрук з жонкай Касяй, вельмі каларытнай і энергічнай асобай, пачынаюць дзейнічаць.

— Дзеткі ў хату, Пятрук, ідзі па салому, Маня, — загадала дачцэ, — налівай дзецям малака!

Пятрук быў ціхі, гаварыў працягваючы словы:

— А вы, ды гэты большы хлопец, — паказаў на майго дваюраднага брата Алёшу, дзядзьку Васіля і тры жанчыны, — ну, што ж, хіба ў клуню...

Аказалася, што апрача нас тут ужо была сям'я сваякоў з Беластока, сужонства і двое дзяцей. Калі раніцай усе паўставалі і выйшлі на двор, гаспадыня глянула і кажа:

— У нас, бы перад царквой, не палічыць колькі тут усіх.

Ну і праўда, гаспадароў было 4 асобы — бацькі, дарослы мо 20-гадовы сын Толік і дачка Маня, мая равесніца. Да радзіны трэба далічыць яшчэ пастушку з дзіцём, якая жыла ў іх ужо больш года. Была гэта сірага, якая, пасвячы кароў, „зарабіла” дзіця і гаспадары яе выгналі. Прыйшла яна да іх восенню. Не выкінулі, прытулілі яе. Пастушка, ахутаная ў зношаную вопратку, з торбай ежы і заўсёднай бутэлькай малака для дзіцяці, раніцай выганяла статак на пашу. Перад сабою несла сваё дзіцятка, дзяўчынку. „А як вы яе завяце?”, — спытала я, а пастушка, крывячыся ні то ад усмешкі, ні то ад якогасыці сораму, сказала: „Дзіця і ўсё”.

На хутары

Раніцай разгледзеліся мы па хутары. Гаспадарка немалая, на полі многа збожжа. Гаспадар не спяшаўся касіць і жаць, а што было скошана, то астаўляў на полі. Баяўся, што калі будзе перакачвацца лінія фронту, то будынкі могуць згарэць. Дзядзька Васіль з сынам гаспадарка капалі ў полі непрыкметныя пограбы і туды нешта хавалі. Жанчынам гаспадыня таксама давала заняткаў. Мы ўсе былі гэтым задаволены.

Гарматнія выстралы штораз бліжэй і галасней парушалі сельскую цішыню. Асабліва ноччу ўсе дарослыя доўга не клаліся спаць, наслухоўвалі, раіліся што рабіць, калі пачнуць страляць па хутары. Мінула некалькі дзён ад нашага прыезду, ажно якісьці мужчына з вёскі прыехаў на веласіпедзе і, адклікаўшы гаспадарка, нешта шаптаў яму ў вуха. Гаспадар даведаўся, што ў суседніх вёсках і па хутарах нямецкія марадзёры ловяць дзяўчат, страляюць парсюкоў, застаўляюць тут жа смаільцаў іх ці парыць, патрабуюць самагонкі, а нажэршыся і напіўшыся, страляюць па хагах і клунях.

Гаспадары загадалі дзяўчатам — Наталлі, мне і сваёй дачцэ Мані, узяць вопратку, ваду і ісці ў камору. Чаму ў камору, ведала толькі Маня. Там пад падлогай было сакрэтнае сховішча, дзе гаспадары хавалі ад немцаў сала і збожжа, а за засекаю са збожжам быў закутак, дзе рохкаў вяпрук. Было там амаль зусім цёмна, смурод. Ветрыўся гэты тайнік дзвюма трубама, праз якія даходзіла крыху святла. Вытрымалі мы там усяго да вечара. Страляніна ўзмацнялася. Пачалі гарэць суседнія хутары. Калі адыходзілі апошнія нямецкія часці ў напрамку Заблудава, падпалілі Тапалыны. Жыхары разам з дабыткам хаваліся ў лесе, але, калі гарэла вёска, усе збегліся гасіць. На шчасце не ўся згарэла. У той дзень, калі перакачваўся фронт, на нашым хутары было больш дваццаці асоб. Каманду над усім узяў дзядзька Іван, сваяк гаспадароў, малады яшчэ мужчына. Загадаў ён усім выйсці з хаты, разысціся па полі і сядзець ці ляжаць у някошаным збожжы.

— І барані Бог разам. Калі ўпадзе снарад, — тлумачыў, — каб як найменш нас загінула, адзін ад аднаго метраў дзесяць лягайце.

— Слухайце яго, ён служыў у войску, — казаў Пятрук.

Мы ў той найстрашнейшы дзень праляжалі ў пшаніцы і жыцце каля васьмі гадзін. Толькі маці з малодшымі дзецьмі былі разам. Наша мама туліла сваіх двое малодшых, жонка Івана таксама двое і пастушка сваю дзяўчынку.

Над хутарам світалі кулі, час ад часу праляталі самалёты, а за хутарам з кароткімі перапынкамі тарахцеў кулямёт. Нават дзядзька Іван не

ведаў хто гэта страляў. Быццам бы агонь накіраваны на ўсход, але чаму так блізка хутара рассеўся? Пасля высветлілася, што гэта нямецкі салдат страляў з кулямёта да апошняга патрона. Знайшлі яго савецкія сапёры мёртвага.

На хутары тады не было сына гаспадароў. Ён дзень правёў у лесе з каровамі і канём. У хляве жаласна мычала ўсяго адна карова. Каля шостага гадзіны пасля абеду стральба заціхла, узрывы чутны былі ўжо дзесь пад Заблудавам. Мы пачалі пераклікацца.

— Уставайце, хто жывы, — кажа дзядзька Іван, — у вёсцы ўжо дагасае пажар, відаць, там ужо рускія.

Выйшлі мы са сховішча і сабраліся за хагай. Гаспадар палез на гарышча пабачыць, што дзеецца ў наваколлі. Злез хутка і ў вялікім сполаху кажа: „Хутка ўсе ў хату, ідуць з настаўленымі штыкамі нейкія жаўнеры, павярнулі з дарогі на хутар, мо яшчэ немцы, выстраляюць усіх! Бяда!” Сполах быў так вялікі, што ўсе ўміг уціснуліся ў хату і ўголас паўтаралі: „Госпадзе, спасі, не дай страшнай смерці, Божа міласэрны...”

Гаспадар стаяў пры самых дзвярах. Пачуліся выстралы, раздаўся стук у дзверы і прагучаў загад: „Выходи, хто ёсць!” Гаспадар адчыніў дзверы і тады мы ўбачылі чырвонаармейцаў з настаўленымі штыкамі і пачулі грознае пытанне: „Немцы здесь ёсць?!” Першы страх адкаціўся ад сэрца. Пачулі далей: „Выходит всем, кто есть!” Калі мы выйшлі, тады двое салдат увайшлі ў хату. Відаць, так ім было трэба. Выйшаўшы, менш сур’ёзна спыталі ці сёння былі тут немцы. Салдаты збіраліся ўжо адысці, калі гаспадыня вынесла бутэльку самагонкі, кусок сала і хлеб. Камандзір сказаў: „Не надо!” Гаспадары сталі прасіць салдат узяць гэты пачастунак. „Это ненадёжно, — сказаў іхні камандзір. — Ну, и нам надо гнать фрица”. Было іх мабыць сем асоб. Тады гаспадар адкрыў бутэльку і сам пацягнуў з яе глыток. Камандзір узяў бутэльку і перадаў першаму салдату. Ні хлеба, ні сала не ўзялі. Адзін салдат, адыходзячы з двара, сказаў: „Некогда есть, да и помирает голодному, говорят, легче — нас же непременно убьют”. Стала нам усім балюча і сумна ад гэтых слоў. Усе мы разумелі не дарэчнасць усіх войнаў.

Падышлі тылы і прывезлі на хутар першых раненых. Двух было непрытомных, а трэці ляяў уголас Гітлера і Сталіна. Ніхто з прысутных салдатаў і афіцэраў не звяртаў на яго ўвагі. Ноччу прыйшла санітарка і забралі іх ад нас. Першую ноч было многа салдат і ваеннай тэхнікі. Ніхто з нашых не клаўся спаць. Упершыню мы пабачылі афіцэраў-жанчын. Выглядалі на добра адкормленых, з размаляванымі вус-

намі, напудраныя. Нас гэта здзівіла. Нават на такой страшнай вайне не ўсім пароўну дастаецца. Калатнеча такая трывала яшчэ некалькі дзён. Ноччу відаць было зарыва пажараў дзесьці пад Бела-стокам. На полі нашага гаспадара адну ноч стаяла некалькі кацюш. Мы хадзілі глядзець гэтае цуда баявой тэхнікі, якое так моцна палохала немцаў.

Паволі фронт адкочваўся на захад. Прайшлі сапёры, раззброілі міны. Тады жыхары хутара сталі задумвацца, як гэта яны ўсе асталіся жывымі? Мужчыны вырашылі, што ўратаваў нас вялізны стог саломы, які захіляў усходнюю частку двара. Стог той быў злежалы, таму што гаспадар ужо гадоў пяць складаў на тое месца лішнюю ў гаспадарцы салому. Кулі пападалі ў тую салому і нават зверху стог быў растрэсены, а мы ўсе былі цэлыя і жывыя. Гаспадыня казалі інакш: „Тут, сярод нас ёсць хтосьці дастойны, або гэтае месца ахоўваецца вышэйшымі сіламі”. Многія згадзіліся з ёю.

У сялянскім жыцці ёсць свае неадкладныя справы. Трэба было брацца за жніжо. Усе, каго прыгарнулі на хутары, разумелі, што трэба дапамагчы гаспадарам, каб хоць крыху адплаціць ім за гасціну і добрае сэрца. Многа збожжа было стаптана і змята ваеннай тэхнікай. Дзе касілі, дзе жалі сярпамі. На хутар пачалі прыходзіць людзі, якія вярталіся дадому з Прусіі. Гаспадары чакалі старэйшага сына, які быў у Германіі на прымусовых работах. Адночы ўспраіліся на начлег дзяўчаты з-пад Нараўкі. Вярталіся з Прусіі. Мама далучылася да іх і разам з імі пайшла ў Белавеж даведацца ці асталася наша вёска, ці стаіць хага, словам, ці ёсць куды вяртацца. Пайшлі на Юшкаў Груд, Ляўкова, Нараўку. За два дні мама дайшла ў Белавеж. Хата наша стаяла пустая, крыху паднішчаная — жылі ў ёй кватаранты. У агародзе расла бульба і гародніна, пасаджаныя нямецкім паліцыянтам, які з сям’ёй уцёк на захад. Значыць, гэта нашае цяпер.

Прайшло некалькі дзён пакуль мама намовіла сваяка, мужа мае дваюраднае сястры, Валодзю Шышука, каб згадзіўся паехаць за намі ў Тапаляны. Была гэта рызыкаўная паслуга, бо можна было патраціць каня і воз, а то і самому не вярнуцца. На шчасце ўсенька адбылося без прыкрасцей. Едучы назад на чавалі мы ў Нараўцы. Па дарозе сустракалі многа людзей пешых і з вазамі. Усе кудысьці спяшаліся, вярталіся ў свае родныя старонкі.

Вяртанне ў Белавеж

Развітваючыся са сваякамі ў Тапалянах былі мы ўсхваляваныя. Не ведалі, калі зноў убачымся, ці ўсе шчасліва даедзем на месца. Плакала наша бабуля Аляксандра, хвалявалася, як мы без бацькі дамо сабе ра-

ды. „Дзякуйце Богу, што хоць ваша хата ўцалела”, — казала, прытуляючы да сябе ўсіх нас. Мо яна прадчувала, што больш не ўбачымся? Сваякі нашы збіраліся ў Беласток, дзе асталіся яшчэ дзядзька Мікалай, малодшы брат мамы з сям’ёй і сястра Ганна з мужам і два імі дзяцьмі.

Аднавяскоўцы ўжо раней дамаўляліся як арганізаваць вяртанне на радзіму, калі перажывуць ваенную навальніцу. Некаторыя вырашылі, што астануцца ў Беластоку. Вёскі спаленыя, зямля благая, ды і як дастацца дзесьці пад Глыбокі Кут, на Чадзель ці яшчэ далей. Ведаю, што шмат прывезеных тады беларусаў асталася ў Беластоку.

Пасля начлегу ў Нараўцы (прынялі нас добрыя людзі) Валодзя Шышук накіраваўся на пушчанскія вёскі Буды, Тэраміскі, Пагарэльцы, каб як найкарацейшай дарогай дастацца ў Бела веж. Вёскі тыя таксама пацярпелі ад вайны: часткова спаленыя, жыхары вывезены. Доўжылася нам дарога — так хацелася чым хутчэй быць на сваім двары, у сваёй хаце. Урэшце пад’ехалі пад свае вароты. Мама знайшла прыхаваны дзесь ключ, адсунула засаўку, першая ўвайшла ў хату, прайшла праз кухню ў пакой, пусты, са знішчанымі абоямі, узмалілася: „Дзякуй Табе, Госпадзе, што вярнуў нас у сваю хату”. Перахрысцілася глянуўшы на покуць, дзе не было іконы.

У нас усіх было адно жаданне, каб як хутчэй вярнулася Оля і наш бацька. Мы ніяк не маглі пагадзіцца з думкай, што бацьку маглі расстраляць.

Неўзабаве ў хату прыйшла кошка Мурка. Мы ўцешыліся і палічылі гэта добрым знакам на будучыню. Суседка сказала, што яна ўвесь час трымалася свайго двара, начавала ў клуні, лавіла мышэй, а за малаком заходзіла да суседкі Фраліхі, якая нейкі час жыла ў нашай хаце.

Вярнуліся мы дадому амаль так як стаялі. У кухні захаваліся стол і лава, на якой калісьці ставілі вёдры, у спальні — ложка, зроблены сталеяром, Ліцьвіном, па заказе бацькі. Мы нават здзівіліся, чаму ён нікому не спатрэбіўся. На гарышчы быў мамін калаўротак і прылады для апрацоўкі ільну. Усенька цешыла нас. Каля Успення Божай Маці мама яшчэ раз адбыла небяспечнае падарожжа ў Беласток. Паехала з суседам па наш скромны дабытак — пасцель, вопратку, посуд і некалькі набытых рэчаў — столік, пару крэслаў і шафку. Плаціць не было чым, але мы паабяцалі суседу, што адпрацуем — восенню капалі бульбу, а пасля пралі лён.

Вайна яшчэ бушавала на захадзе, а ў Бела вежы паволі наладжвалася мірнае жыццё. Спыраша мясцовасцю кіраваў ваенны камісар, а пасля ўстанавіўся самаўрад — воіт і гміна. Дайшлі весткі аб Польскім камітэце нацыянальнага вызвалення, які ўзнік у Любліне. Сярод пушчы,

амаль тут жа за нашымі Падалянамі, устанавілі дзяр жаўную мяжу між Польшчай і Савецкім Саюзам. Спяр ша людзі не верылі, што гэта сапраўдная граніца. Усіх, хто вяртаўся туды прапускарлі, назад у Польшчу нельга было дастаца. Так і асталася ў цёткі Ганулі мая сястра Оля. Мы чакарлі, што калі закончыцца вайна, то тады зможам неяк яе дастаць адтуль. Калі пасля вайны адбывалася рэпатрыяцыя польскага насельніцтва з-за Буга, ёй было 15-16 гадоў. Няпоўналетняй нельга было пакарыстаца гэтай магчымасцю. Атрымоўвалі мы лісты ад Олі, верылі, што калісьці сустрэнемся з ёю і тая надзея аблягчала нашу недарэчлівую разлуку.

Цяжка было змірыцца з думкай, што бацька наш не вернецца ніколі. Былі такія, што пацяшалі нас: „Малады быў, рослы, здаровы, такіх адпраўлялі дзесь у шахты. Можка яшчэ вернецца — чакайце”. А яму было ўсяго 37 гадоў! Але былі і такія, што ведалі праўду. Белавеж немцы зрабілі месцам пакарання смерцю не толькі мясцовых, але звозілі сюды нявінных жыхароў іншых мясцовасцей і тут іх вешалі (шыбеніца стаяла перад царквою, а вешалі публічна — прымусова зганялі людзей глядзець гэты здзек).

Масавыя расстрэлы адбываліся пераважна ў пушчы. Фашысты выкарыстоўвалі дзеля гэтага глыбокія ямы, з якіх раней людзі выбіралі гравій. Мясцовыя звалі іх жвіроўнямі. Адна такая яма знаходзілася ўсяго 1 км за Падалянамі (легла там ад варожых куль некалькі соцень асоб), другая — за Броўскай дарогай, а трэцяя ў Перарове — урочышчы ў 10 км ад Белавежы па шашы ў Пружаны (цяпер гэае месца знаходзіцца ў беларускай частцы пушчы). У Перарове ляжыць наш бацька, наша дваюрадная сястра Лідзія, якой тады было ўсяго 21 год, мой хросны бацька Афанасій Турык і іншыя падалянцы. Ляжаць там беларусы, палякі, яўрэі, не толькі з Белавежы і наваколля. Колькі іх там дакладна — невядома. Устаноўлены прозвішчы каля 100 асоб. Шгогод у першую нядзелю жніўня адбываюцца тут жалобныя мітынгі, суспракаюцца сем’і загінуўшых. Першая паніхіда ў іх памяць адслужана была ў белавежскай царкве пасля заканчэння вайны, у першую нядзелю жніўня 1945 года. Ініцыятарам урачыстасці была Вольга Несцераўна Смактуновіч, мясцовы лекар і грамадская дзяячка, муж якой — Сцяпан Смактуновіч — таксама загінуў у Перарове.

Прышлося і нам пагадзіцца з балючай праўдай, што бацькі нашага няма ў жывых. Страшэнна цяжкія былі для нас, асабліва для нашай дарогай маці, два першыя пасляваенныя гады. Усё ж памалу наладжвалася жыццё. У 1946 годзе я пакінула Белавеж і паехала за працай і навукай у Беласток. Сваімі скромнымі заробкамі дзялілася я з мамай. Ся-

стра і брат хадзілі ў школу. Кожны месяц старалася я нешта завезці дадому — харчы, адзенне дзецям, каб маглі зімой хадзіць у школу. Мама як магла так узнімала гаспадарку. Ад прывязнай нам сям’і Ліцьвіноў дастала цёлку, гадала карову. Купіла і парасятка. Працавала цяжка ў якасці гаспадыні і гаспадара — касіла, малаціла, усенька рабіла. Пасля, калі я стала больш зарабляць, жыць стала лягчэй. Магла я дапамагчы грашма.

Пасля вайны ў знішчанай краіне ўсім было цяжка, асабліва сем’ям, у якіх не было гаспадара, каго знішчылі так як нас. Але была надзея: вайна скончылася, перажылі найгоршае, то і жыццё некалі наладзіцца.

Першыя кантакты з Беларуссю

Сястра Оля першы раз прыехала да нас у 1954 годзе, роўна 10 гадоў пасля таго, як мы яе адправілі да мацінай цёткі ў вёску Галені, якая пасля вайны апынулася ў Беларусі. Многа разоў мама слала ў Маскву прашэнні пусціць у Польшчу дачку Вольгу, якая адлучылася ад сям’і ў час вайны. Ніколі не атрымала адказу. Пасля смерці Сталіна, калі ў Савецкім Саюзе пачалася першая „адліга”, Народны камісарыят унутраных спраў Беларусі паведаміў Олю, што можна ёй паехаць у Польшчу на год. Прыехала яна ў Белаеж і цэлы год была з намі.

Пры грашовай дапамозе дзядзькі Лукаша, бацькавага брата, які з 1917 года жыў у Петраградзе, Оля закончыла Брэсцкае педагагічнае вучылішча і стала працаваць настаўніцай. У 1953 годзе выйшла замуж.

Цяжка нам было расставіцца з Оляй, але, відаць, такі быў яе лёс. За той прыезд у Польшчу пакутуе ўсё жыццё. Пасля вяртання з Польшчы вызывалі яе некалькі разоў на допыты ў мясцовы аддзел НКУС. Амаль не зрабілі яе шпіёнам, забаранілі працаваць у школе. А яна ж так любіла сваю прафесію! Добра, што не саслалі ў лагер. Магло б і так быць. Не ведаю, як было ў Расіі, але ў Беларусі ўсім валодала страшэннае НКУС.

Я першы раз адведала сваю сястру ў 1962 годзе. Тады яна магла ўжо прыслаць мне запрашэнне. Паехала я са сваёй дачушкай, якой было тры з паловай года. Оля прыехала з Белага Ляска (вёскі, куды яна выйшла замуж) у Брэст сустрэць нас. Сустрэліся мы на пероне. Хаця яе не хацелі туды ўпусціць, то неяк бокам яна дасталася. Прайшлі мы ў станцыйную залу, дзе ўсім трэба было здаваць пашпарты. Здала і я. Прайшло паўгадзіны і пачалі выклікаць па прозвішчы ды вяртаць дакументы. Мяне не выклікалі. Падышла я да акенца, а мне кажуць:

„Ждите!” Пасля гадзіны Оля кажа, што не паспеем на аўтобус. Я пачала патрабаваць пашпарт. Аж тут падышоў салдат і кажа сястры:

— Вы уйдзіце,эта жанчына, — паказаў на мяне, — задержана!

— Вам не разрешается въезд в СССР, — звярнуўся да мяне.

— Чаму? — пыгаю.

— Такое решение начальника.

— А ён дзе, я хачу з ім убачыцца.

— Он уже ушёл!

Я пачала сварку, стала тлумачыць, што з дзіцём не буду сядзець на вакзале і начным цягніком назад не паеду! Нам з Оляй збіралася ўжо на плач, але ўдалося дабіцца, каб дазволілі мне пераначаваць у зале для маці з дзіцём.

Вярнулася я ў Варшаву і некалькі дзён блыталася між пашпартным аддзелам варшаўскай міліцыі і пасольствам СССР. Так і не даведлася я чаму мяне не ўпусцілі. За трэцім хіба разам у пасольстве сказалі: „Ну, езжайте, больше вас задерживать не будут”. І я зноў са сваёй дачушкай падалася ў той непрыязны мне Брэст.

Гэты раз сустрэла нас на пероне наша сваячка з Брэста. Правяла яна нас на аўтобусны вакзал, адкуль мы адправіліся ў Белы Лясок. Было гэта ў чэрвені 1962 года. На другі дзень наведаў мяне энкавэдзіст („сышчык”, — сказала суседка). Павучыў мяне, што мне нельга нікуды аддаліцца з месца. Была я ў сястры тры тыдні і ўвесь час вяліся назіранні за мною. Калі мой „апякун”, агледзеўшы мяне, ад’язджаў на сваім матацыкле (не раз гутарыў са мною ветліва, пытаўся, што раблю і дзе працую, ці прыехала сюды ўпершыню і гэтак далей), тады мой швагер Вася, які паспытаў Сібіры і сямі гадоў вайскавай службы на Далёкім Усходзе, казаў: „Ну, можам збірацца і нешта аглянем, паедзем да сваякоў у Роўбіцк ці ў Прыкалесь, а мо і ў Шарашова ці ў Пружаны. Два дні нашы”. І мы сядалі на матацыкл з каляскай і ездзілі куды нам было трэба.

Там таксама наладжвалася жыццё, слабела міліцэйская сістэма, прыбывала тавараў, крышачку павялічвалася зарплата. Усенька гэта цешыла мяне. Магчыма таму, што там асталася жыць мая сястра, там жывуць сваякі з мацінага роду. Хіба і таму, што гэта ж Беларусь — адзіная, непаўторная. Яна наперакор усім стыхіям зла, захоўвае ўсё яшчэ своеасаблівыя прыкметы нацыі. Відавочна, на жаль, ужо толькі на вёсках. Смугі мяне поўная русіфікацыя гарадоў і вялікае п’янства. Ці ёсць на гэта нейкае лякарства?

Эпілог

Што б не казаць пра той цяжкі і бедны час 1944-1946 гадоў, з якім змагаліся мы тут у Польшчы, то не зраўняць яго з тым, што перанеслі людзі ў блізкай Беларусі! Вярталіся яны з далёкай Германіі, Прусіі, Беластока і іншых месцаў, дзе іх прымуова пасялілі немцы, у свае спаленныя вёскі і запушчаныя палі. Вярнуўшыся ў вёску мае дзядзькі пачалі рыхтаваць зямлянкі, сцягваць недапаленыя ў пажары сцены хлявоў, клунь, каб паспець перад зімою аднавіць жыллё. Не паспелі справіцца з гэтай працай, як іх усіх трох прызвалі ў армію. Маміны браты Васіль і Мікалай папалі ў Венгрыю, швагер Язэп Пстыга — у Германію. Усе тры былі ранены, доўга ляжалі ў шпітальных. Вярнуліся ў 1945 годзе. У вёсках ужо былі калгасы.

Прайшло многа гадоў пакуль адбудавалі вёску. Хто ставіў па-старому, а хто — калі больш старанна — будаваў новую, большую хату. У 1946-47 гадах праз Беларусь прайшла хваля новага сталінскага тэрору. З нашай радні арыштавалі тры асобы: вярнуўшага з вайны Язэпа Пстыгу, старэнькага ўжо 70-гадовага дзядзьку Якіма Гарустовіча, які памагаў усім суродзічам пасля прызыву мужчын у армію. Трэцім быў мой 20-гадовы дваюрадны брат Іван Р. — здольны, працавіты чалавек. Не папаў у Германію таму мусіць, што працаваў у мясцовай цагельні. Пасля смерці Сталіна двух вярнулася. Не вытрымаў толькі дзядзька Якім.

Пасля вайны перастаў існаваць і той гасцінны хутар пад Тапалянамі, які быў нам прытулкам. Пятрук і Кацярына Хоцькі чакалі ўсё свайго сына, які так і не вярнуўся з Германіі. Мала было аднае бяды, то яшчэ нахлынула новая. У пасляваенны час па ўсім Падляшшы блукаліся лясныя банды, якія надта дакучалі нявінным жыхарам беларускіх вёсак. Находзілі яны хутар „райлі”, не сказаць каб ветліва, выязджаць „у рай”. Адноўчы павялі яны з сабою сына Хоцькаў, Анатоля. Яму ўдалося ўцячы, але ў хаце ўжо не мог паказацца. Тады Хоцькі вырашылі выехаць у Савецкую Беларусь, каб ратаваць сына. Пакінулі задбаную гаспадарку, увесь свой дабытак і паехалі ў голы, знішчаны край пад прымусам. Там пасялілі іх у калгасе. Анатоль працаваў рабочым на чыгунцы. Неўзабаве паўміралі бацькі ды і Анатоль аказаўся нядоўгавечным. Абзавёўся быў сям’ёю, але жыў каратка. Пры іхнім жыцці дачцэ Хоцькаў, Мані, удалося пераехаць у Польшчу, прыпісваючыся да польскай сям’і нявесткай. Яна мне расказвала, як бацькі цешыліся, што хаця яна адна вернецца на „сваё”. Аднак склалася інакш. У Тапаляны яна не вярнулася. Жыла і працавала ў Беластоку. Выйшла за муж, нарадзіла дзве дачушкі. Здавалася, забудзе ўвесь перажыты кашмар,

але злы лёс не пакінуў гэту сям'ю. Памерла Маня невядома ад чаго ў пачатку 1960-х гадоў. Вярнулася, але ўсяго на праваслаўныя могількі.

Калі едзем з мужам з Беластока ў Міхалова цераз Тапаляны, заўсёды глядзім у бок хутара, дзе кіпела жыццё, дзе адбылося столькі розных падзей. А цяпер ад хутара не засталася ніякага следу.

Так прамінае ўсенька на нашай гаротнай зямлі! На месца старога прыходзіць нешта новае, але ці новае то лепшае? На жаль, не канешне яно лепшае.

КАМУНІКАТ.ORG